

Globalizáció és refeudalizáció

Szelényi Iván

Szalai Erzsébet: Hatalom és értelmiség a globális térben

Tanulmányok és publicisztikai írások 2015–2018

Szalai Erzsébet korunk egyik legtermékenyebb és legeredetibb magyar társadalomtudósa. Már a rendszerváltás előtt két nagyon fontos monográfiával jelentkezett (*Kiemelt vállalat, beruházás, érdekek*, 1981, illetve *Gazdasági mechanizmus, reformkísérletek és nagyvállalati érdekek*, 1989). A rendszerváltás után szinte minden évben publikált egy-egy új kötetet (ezek között volt néhány nagy formátumú, monográfiai igényű mű (mint *Az első választkísérlet – a létezett szocializmus, és ami utána jön*, 2004, *Az újkapitalizmus, és ami utána jöhet*, 2006 – ez utóbbi két kötet angolul is megjelent; fő műve, *Gazdasági elit és társadalom a magyar újkapitalizmusban*, 2001, továbbá a *Koordinátákon kívül. Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*, 2011). A gondos statisztikai és etnográfiai adatelemzések nyugvó monográfiákon túl számos válogatáskötete jelent meg, melyek korábban folyóiratokban, napilapokban publikált írásait adták közre. Nyolcvanévesen kicsit resteltem bevallani, hogy a nálam tíz évvel fiatalabb szerző háromszor-négyszer annyi könyvet írt, mint jómagam.

A 80-as években Szalai a kései Kádár-rendszer ellentmondásainak és lehetőségeinek egyik leggondosabb elemzője volt. A rendszerváltást követően szinte naprakészen számolt be a gazdasági-társadalmi és politikai mezők változásairól. Az 1989-es ágendameghatározó „Az új elit” című dolgozata az én olvasatomban a kései kádári technokrácia árulásáról (itt elsősorban a munkásosztály elárulására gondolok) számolt be. A most bemutatott kötet végigkíséri a hatalom különböző metamorfózisait: a rendszerváltás korai szakaszában a kései kádári technokráciának a nagyvállalati menedzsereknek, majd a multinacionális tőkének tett koncesszióktól a 2006-ban uralomra jutott technoburzsoázia tiszavirág-életű uralmáig, majd a nemzeti-konzervatív, kliensburzsoáziát építő technokrácia ma végtelennek látszó hatalmáig. Pontos és szemléletes fogalmak.

Szalai elkötelezett – bár nem ortodox –, de a marxi tanok által inspirált kutató, akinek bevallott ars poeticája Marx és Bibó szintézise. Nem kis feladat összekötni Bibó pragmatikus humanizmusát – ami semmiféle megalkuvást nem ismer az emberi szabadságjogokkal kapcsolatban – Marx analitikusan szigorú és száraz kapitalizmusellenességével (mely az osztályérdekeket az egyéni szabadságjogok elébe helyezi). De amennyire ez csak lehetséges, Szalainak sikerül, s a ma bemutatásra kerülő kötetében ennek bizonyítékát adja.

A kötet magját öt rendkívül fontos dolgozat alkotja; az első két írás a globalizáció és refeudalizáció kérdésével, illetve a posztkommunista átalakulás különböző fázisaival foglalkozik, a harmadik a posztkommunista társadalmakban a baloldal lehetőségeit, a negyedik az értelmiség útkeresését a globalizálódó újkapitalizmusban, az utolsó az elidegenedés kérdését taglalja korunkban. Ezeket követi öt publicisztikai írás, majd két „évfordulóról” való emlékezés: 1968-ról jórészt nosztalgikus jegyzetek, majd az 1988-ban alakult Szabad Kezdeményezések Hálózatának, illetve az abból születő SZDSZ-nek jórészt kritikai értékelése. Két bukott projekt 60., illetve 40. évfordulója.

Az olvasókra hagyom ezeknek a magvas, gondolatgazdag írásoknak az interpretációját, én mindössze néhány, inkább kiegészítő, gondolatébresztés célját szolgáló megjegyzést tennék, főként az első öt, elméleti igényű írás kapcsán. Nem vitatom Szalai téziseit, inkább csak továbbgondolkodásra ösztönző lábjegyzeteket csatolok ehhez a kitűnő, mindenki számára melegen ajánlott könyvhöz.

Kezdem az újkapitalizmus, globalizáció és refeudalizáció kérdéseivel.

Szalainak természetesen teljesen igaza van, hogy a kapitalizmus a nemzeti kereteket át-törő globalizáció korában egy új korszakba jutott el, s ma a világ ennek az új korszaknak számos ellentmondásával és feszültségével küszködik. Tennék azonban néhány apróbb kvalifikáló megjegyzést.

Ha hithetünk Polányinak és Wallersteinnek (én inkább Polányi-párti vagyok, bár éppen a „világpiac” kapitalizmust konstituáló jelentőségét illetően Wallerstein mestere Polányi volt, aki a Columbia Egyetemen volt kollégája, s akire illett volna többet hivatkozni), akkor a kapitalizmus genezisést a redisztributív (feudális?) világbirodalmak hanyatlásával s a világpiac létrejöttével datálhatjuk. A kapitalizmus – s így a feudális rend felbomlása – egyidős a globalizációval. Ennél persze a dolog bonyolultabb – nem csak azóta van „kapitalista rendszer”, amióta a világpiac logikája válik meghatározóvá, de ellentmondásos módon a *kapitalizmus-sal egy időben születik meg a tőkés nemzetállam is*, mely magát etnikai-kulturális közösségként kezdi meghatározni, létrehozza és védi a nemzeti piacokat. A kapitalizmus világtörténete tehát nem más, mint a világpiacon erőknek s az azokkal szembenálló nemzetállami védekezésnek a története. Amennyiben van „újkapitalizmus”, az nem több s nem kevesebb, mint a globalizációs erők korábnál is pregnánsabb térnyerése, a nemzetállamok és nemzeti szuverenitások hanyatlása, s az azzal szembeni, ha úgy tetszik „nemzetállami ellenforradalmak” epizódja. Miből erednek a refeudalizációs tendenciák, a hagyományos baloldal válsága, a jobboldal előretörése, az értelmiség útkeresése, mi a gyökere korunk elidegenedési folyamatainak? Ezekre a hatalmas kérdésekre keres Szalai Erzsébet innovatív válaszokat.

Hadd kezdjem Adam Smithszel. Smith *A nemzetek gazdagsága* című fenomenális művében a „láthatatlan kéz” fogalmát egyetlenegyszer használja (a fogalom az egész életműben összesen háromszor fordul elő, mindegyik alkalommal teljesen más jelentéssel). A legismertebb műben a „láthatatlan kéz” valóban a szabadpiacot jelenti (amint azt a neoliberais közgazdászok értelmezik), de a szabadpiac kívánatos voltát Smith kifejezetten a nemzetközi kereskede-

lemmel, vagyis a globális gazdasággal kapcsolatosan tárgyalja. Smith elkötelezett „szabadkereskedő” volt, már ti. a világgpiacot illetően. A leghatározottabban ellenzett minden protekcionizmust, de nyomát sem látjuk Smith könyvében annak a parttalan államellenességnek, amit egyes neoliberais szerzők, illetve általuk inspirált politikusok tulajdonítanak neki („az állam nem a megoldás, az állam a probléma”, amint azt oly felejtethetetlenül jegyezte meg Ronald Reagan). Smith éppenséggel látta, hogy az államnak – legyen az a városállam vagy nemzetállam – döntő szerepe van a szabadpiacok létrehozatalában. (ld. a III. könyv 4. fejezetét).

Polányi ezen a nyomon halad tovább, amikor elismeri ugyan a világgpiac kialakulásának emancipatorikus jelentőségét, de hangsúlyozza a nemzeti szinten szerveződő jóléti államokban megjelenő „ellenható tényezők” (*countervailing tendencies*) fontosságát. A szférák elkülönülése szükséges és hasznos, de a brutális szétválásokkal szemben szükség van valamiféle (közösségi, jóléti állami) „beágyazottságra” is. A globalizáció a fő trend, s bár a nemzetállam nem a „probléma”, de nem tekinthető kvalifikáció nélkül a „megoldásnak”. Előre szölok: ebben a dolgozatban én azzal fogok érvelni, hogy inkább probléma, mint megoldás.

Összefoglalva az eddigieket: A kapitalizmus két folyamat – a globalizáció és a nemzeti szuverenitás – folyamatos küzdelme. A probléma akkor adódik, amikor a kettő közötti egyensúly megbomlik, s különösen akkor, legalábbis az én véleményem szerint, ha a nemzeti szuverenitás blokkolja a globalizáció racionalizáló erőit.

De ha mindez igaz, akkor a globalizáció és a nemzetállam társadalmi következményei, és különösképpen a patrónus-kliens viszonyok újraszületése igencsak bonyolult kérdések. Ezért szeretnék most valamivel részletesebben a patrónus-kliens viszonyról, illetve a feudalizációról s annak a globalizációval, illetve a nemzetállammal való összefüggéseiről szólni.

Szalai a feudalizmus lényegét az „úr-szolga”, a kapitalizmusét a „tőke-munka” ellentétében látja. Kitűnő, plasztikus megfogalmazások, de mindkettőnek használhat egy kis pontosítás. Én az „úr-szolga” páros helyett inkább a „patrónus-kliens” viszonyt használom. Az „úr-szolga” kettőssége inkább a rabszolgatartó-rabszolga viszonyra áll. A két megfogalmazás között a döntő különbség, hogy a patrónus is függ a klienseitől, nemcsak vice versa. A nemes, de még az arisztokrata is kliense az uralkodónak, de nagy bajban van az uralkodó, ha nemesi-arisztokratái nem hűségesek hozzá. Bár kevésbé, de ez áll még a földesúr-jobbágy viszonyára is (a jobbágyinak van telke, abból meg is tud élni, tehát a földesúrnak kell valamit – általában „védelmet” – nyújtania, hogy a birtokán a jobbágy dolgozzon). Még ennél is összetettebb a feudális urak és a városi polgárság viszonylatrendszere.

Hadd tegyek néhány pontosító megjegyzést a tőke-munka fogalom párossal kapcsolatban is. Amikor Marx és Engels ezt a megkülönböztetést az 1840-es évek második felében megalkották, akkor az szemléletesen ragadta meg a kor ugyan még nem uralkodó, de kialakulóban levő osztálykonfliktusait. De ezek az osztálykonfliktusok soha nem váltak meghatározóvá – nem véletlen, hogy proletárforradalmak csak olyan társadalmakban történtek, ahol a proletariátus nem volt meghatározó tényező (mondjuk Oroszországban vagy Kínában, ahol alig volt, de semmiképpen nem volt meghatározó a proletariátus). A kapitalizmus az áruviszonyok kiterjedésével párhuzamosan legalább olyan mértékben bürokratizálódott (Weberrel szólva: racionalizálódott) is, tehát az „osztályantagonizmusok” – hogy Dahrendorfot vagy Goldthorpot idézzük – legalább annyira munkaadók és munkavállalók ellentétéből adódtak, mint tőketulajdonosok és új értéket előállító (produktív) munkások konfliktusából. Szalai Erzsébet egyébként a tőke-munka ellentétét úgyszintén munkaadók és munkavállalók kettősségeként operacionalizálja (amikor mondjuk a beosztott értelmiségieket is a „munkás-

osztályba” sorolja, s nem beszél a „közvetlen termelőkről” vagy a „produktív munkáról”), s ezzel fontos lépést tesz – Erik Olin Wrighthoz hasonlóan – Marxtól Weber irányába. Provokatívan fogalmazva: *a hatalmi viszonyok legalább olyan fontosak, mint a tulajdonviszonyok.*

Nos, mi történik a társadalmi viszonyokkal az „újkapitalizmusban”? Szalainak teljes mértékben igaza van, hogy a globalizációval mind a tőke, mind a munka „személytelenné” válik. (Ebbe az irányba megy egyébként a fejlődés már a 20. század első felében is a „menedzseri kapitalizmus” kialakulásával, melyben a munkás nem a tőketulajdonossal, hanem a munkaadóval találja magát szemben [James Burnham]). De valóban igaz, a multinacionális tőke tulajdonosa – Burnham részvénytulajdonosaihoz hasonlóan – nem azonosítható személyes ellenségként, így a munkások elveszítik a szakszervezeteiket s az azokban legalábbis potenciálisan meglévő közösségeiket. Szalai Erzsébet kitűnő érzékkel arra is rámutat, hogy ezek után a védelem nélkül maradt munkás védelemért a nemzetállami bürokráciákhoz fordul. Bravó!

Teljesen egyetértek. De akkor mi hajtja a legerősebben a refeudalizációt, a patrónus-kliens viszonyok előtérbe kerülését (s ezt én is korunk – a korai 21. század – legmeghatározóbb fejleményének tartom)? Althusserrel mondom: ennek csak a legvégső soron (*in the last instance*) a globalizáció az oka. A közvetlen oka éppenséggel a nemzetállamok ellenforradalma a globalizációval szemben. Ezen a ponton én az „ellenforradalom” kifejezést nagy nyomatékkal szeretném használni. Őszintén szólva mindig gyanakodtam Althusser „*in the last instance*” fogalmára... Ez arra volt jó neki, hogy kimagyarázza magát: mi az oka annak, hogy a történelemben általában NEM a termelőerők és a termelési viszonyok ellentéte határozza meg a társadalom dinamikus változásait (miképpen a marxisták gondolják)? Mi az oka annak, hogy a feudalizmusban nem a tulajdonviszonyok, hanem éppenséggel a politikai-jogi mozzanat meghatározó? Erre született Althusser válasza: a patrónus-kliens viszony elsődlegesen nem gazdasági, hanem politikai-jogi, de „végső soron” mögötte mégis kimutatható az anyagi meghatározottság. Elegáns, csak az a baj ezzel az érveléssel, hogy az ehhez szükséges előfeltevések nem falszifikálhatók. Persze, „végső soron” lehet, hogy az anyagi érdekek a döntőek, de hol van a végső sor, ha empirikusan a politikai-jogi tényezőket látjuk közvetlenül meghatározónak (attól nemes valaki, mert az uralkodótól nemesi rangot kapott, s nem azért, mert módos, lehet, hogy csak „hétszilvafás”).

Ez a kitérő abszolút releváns a refeudalizáció kérdése kapcsán. Egyáltalán nem vagyok meggyőződve arról, hogy a globalizáció tenné – sok káros hatása ellenére – viszonyainkat egyre inkább patrónus-kliens viszonyná. Az a gyanúm, hogy ennek az ellenkezője igaz. Nincsenek globális „patrónusaim”, de igencsak vannak „nemzeti” patrónusaim: Donald Trump megvéd az asszonyainkat megerőszkoló latin bevándorlóktól, Orbán Viktor megvéd a magukat menekültnek álcázó muzulmán terroristáktól. Trump, Orbán, Putyin, Erdogan, Netanjahu éppenséggel „patrónusok”, akik megvédenek bennünket az ellenségekkel szemben, legyen szó az EU-ról, az ENSZ-ről, a palesztinokról, a kurdokról, Soros Györgyről, a külföldről finanszírozott civil szervezetekről vagy bármi más vélt vagy kitalált „ellenség-ről”. (De nincs BMW-s, facebookos, Bank of America-s patrónusom...). A refeudalizáció fő mechanizmusa a szuverenitásukat védő nemzetállamok „ellenforradalma”, éppenséggel a korunk legfontosabb emancipatorikus tendenciája elleni „védelem”. Althusserrel szólva, lehet, hogy „végső soron” mindezért a globalizáció felelős, de itt és ma a patrónus a nemzetállami „vezér”, s nem a nagy multinacionális konzorciumok részvénytulajdonosa.

Valójában a „nemzetállami ellenforradalomba” belefér valamennyi „munkásvédelem” is. Trump azt ígérte, megvédi az amerikai acélmunkásokat a kínai konkurenciával szemben. Más kérdés, hogy az ígéretek teljesülése érdekében bevezetésre kerülő védővámok mennyi hasznot hajtanak s mennyi kárt okoznak (ha Smithnek hihetünk, több kárt okoznak, mint hasznot hajtanak). Tény az, hogy az amerikai acélmunkások elveszítették munkahelyüket és viszonylag (nem kis részben a szakszervezetek által védett) relatíve privilegizált jövedelmeiket, amikor a szabadpiacon kellett versengeniük a kínai és indiai munkásokkal. De ne feledjük ennek ellentétét, azt, hogy 600 millió kínai kiemelkedett a nyomorból és ma elfogadható életszínvonalon él. Kínában 200 millióra becsülik azoknak a számát, akik már a tömegfogyasztási társadalom színvonalán élnek. Ma, ha az országokat a lakosságuk száma alapján súlyozzuk, a világ kevésbé egyenlőtlen, mint volt akárcsak 2-3 évtizeddel ezelőtt. Az országonkénti egyenlőtlenségek nőttek, mert sok kisebb népességű – főleg afrikai – ország egyre szegényebb lett, míg Kína és India felemelkedtek. Nőttek egyébként az országokon belüli egyenlőtlenségek is (s ez áll mind a leggazdagabb, mind a legszegényebb országokra) de az egy főre jutó egyenlőtlenségek világszerte mérséklődtek.

Tudom, ezért meg fognak kövezni engem, de el kell mondanom azt, amit legjobb ismereteim szerint gondolok. Igen, a centrum országaiban vannak olyan rétegek, melyeknek a reáljövedelme az elmúlt évtizedekben csökkent, vagy legalábbis nem, vagy csak alig emelkedett. No de ennek fontos oka, hogy a világpiac szabadabbá válásával a centrum országaiban a munkásoknak ma versenyezniük kell a periféria munkásaival, az amerikai acélmunkásnak a kínaival. Mihályi Péterrel egy most befejezett kismonográfiánkban (*Rent-seekers, the top 20 percent*) ezt úgy fogalmaztuk: a globalizációnak van egy járadékmegegyenlítő (mondhatnám ezt is: „emancipatorikus”) hatása is. Mihályival azzal érveltünk, hogy a centrum bizonyos munkásait a védővámok (és a szakszervezetek) megvédték az olcsóbb, a periférián élő munkaerőtől, ezért a béreik magasabbak voltak, mint amekkorák szabadpiaci versenyben kialakultak volna, tehát a bérükön kívül járadékhoz is jutottak. A globalizáció miatt épp ezt a járadékot veszítették el. Ez vezethetett a reáljövedelmek csökkenéséhez a centrumban, de reáljövedelem-emelkedést hozott létre a periféria számos, legnépesebb országában. Szalai Erzsébetnek azt a tételét viszont, hogy a periféria munkásai még a munkaerejük újratermeléséhez szükséges béreket sem keresik meg, én nem látom igazoltnak. Legjobb tudásom szerint a periférián élő népesség számottevő részét jelentő Kína és India esetében százmilliók reáljövedelmei emelkedtek (nem is beszélve a csecsemőhalandóság zuhanásáról és a várható élettartam növekedéséről).

Szalai Erzsébetnek természetesen teljesen igaza van abban, hogy a centrum országaiban különösen a fizikai munkásság körében végbement „relatív elszegényedés”, de nem jelenti, hogy a „munkaerejük újratermeléséhez szükséges” bérük sincs (az ő várható élettartamuk is növekszik, bár Szalai Erzsébet említ egy évet az USA-ban, amikor az csökkent, de az évtizedes emelkedést nem lehet kétségbe vonni). Ennél is fontosabb viszont az egyenlőtlenségek és a nyomor globális mérséklődése, amit egy internacionalista baloldali politikusnak értékelnie kellene.

Van még egy további lábjegyzetem a globalizációnak a tőke-munka viszonyára gyakorolt hatásával kapcsolatban. Szalai Erzsébetnek teljesen igaza van, a globalizáció komoly veszélye, hogy a tőke szabadon mozog a glóbuson, míg a politika maga lokális marad. Ez még az Európai Unióra is áll: a tőke szabadon mozog, elkerüli az adókat és a szociális terheket,

de maga az Unió „demokráciadeficitől” szenved, nincs a tőke mozgásához hasonló demokratikus ellenőrzési rendszer. Ez valóban így van.

Ugyanakkor valamelyest megnőtt a munkaerő szabad áramlása is (ha nem is annyira szabad, mint a tőke áramlása). Ez véleményem szerint hatalmas emancipációs teljesítmény – talán a felvilágosodás óta az emberiség legfontosabb emancipatorikus eredménye. Remek, hogy a magyar orvos a lábával tud szavazni, s ha jobbak a jövedelmi és munkalehetőségei, inkább Norvégiába költözik, mintsem „röghöz kötött” maradjon, s mondjuk Ökörítőfülpösön legyen körorvos. Sebjaj, ha jönnek helyébe szíriai, egyiptomi, esetleg indiai orvosok... Milliók vannak úton a perifériáról a centrum felé. Jelentős részük menekült. Mentik az életüket polgárháborúk vagy természeti katasztrófák elől, de valóban sokan „gazdasági bevándorlók”, a nyomortól menekülnek, s keresnek maguk és családjuk számra emberséges életfeltételeket (a 200 000 1956-os menekült nagy része „gazdasági migráns” volt, nem „szabadságharcos”, hanem jobb életet kereső fiatal). S ez bűn? A 20. század elején Amerikába tántorgott magyar milliók (s a 200 000 1956-ban Ausztriába kimenekülő) bűnösek voltak, vagy racionálisan cselekedtek? A „migránsok” körül a nemzeti radikálisok által kialakított légkör szinte lehetetlenné teszi ennek a kérdésnek a racionális mérlegelését. Teret nyer az *alt-right* eszmerendszere, mely az etnikailag, kulturálisan homogén, szuverén – bár többnyire illiberális és kétségbe vonhatóan demokratikus – nemzetállamok „szuverenitásának” a védelmében látja küldetését. Érdekes fejlemény, hogy Orbán Viktor 2018 áprilisában már nem illiberális államról, hanem keresztény demokráciáról beszélt jövőképeként. Kár, hogy azt nem egészítette ki a „szociális piacgazdaság” gondolatával. Ha a magyar és lengyel politikai elit azt fontolgatja, hogy modelljének a CDU-t, s ne a putyini Oroszországot tekintse, mindjárt békésebb lesz a viszonya az EU-val (és Soros Györggyel és *horribile dictu* Angela Merkelel is). Különösen akkor, ha ez nem pusztán retorika marad, de a nyugat-európa kereszténydemokráciákhoz hasonlóan elfogadják a független alkotmánybíróságokat, törvényhozó, igazságszolgáltató és civil szervezeteket és független médiát.

A magam részéről a munkaerő szabad áramlásában a globalizáció nagy esélyét látom, egyben azt gondolom, ez korunk egyik legjelentősebb *defeudalizációs* mozzanata. Azt sejttem, a következő két évszázadban a világ népessége át fog rendeződni. A 22. századra talán kezdenek megszűnni az emberek között bőrszínük, etnikumuk (fajuk?), vallásuk alapján tett megkülönböztetések. A glóbuszt a *Homo sapiens mint olyan* lakja be, bőrszín, etnikum, vallás megkülönböztetése nélkül. Amikor ma arról olvasunk, hogy Harry herceg jegyese, Meghan Markle „*bi-racial*”, anyja afrikai-amerikai, apja „fehér”, akkor nem csak az angol királyi család „etnikai” átalakulását, hanem az emberiség jövőjét is láthatjuk egy „mikrokozmoszban”.

S hadd írjak ide egy kis piszkálódást a „demokráciadeficittel” kapcsolatban is. Természetesen a politika a mai napig nemzeti, és nem EU-s. De ha az Európai Unió föderalizálódna – s vélhetően előbb vagy utóbb, lehet, hogy csak egy évszázadon belül –, talán nincs is más választása. S ha ez bekövetkezik, miért ne lehetne az USA-hoz hasonlóan viszonylagosan működőképes föderális demokratikus rendje? Már ma is az a helyzet, hogy a nemzeti radikalizmusok antidemokratikus tendenciáival szemben éppenséggel az európai unió intézmények jelentenek valamelyes korlátot (s ez áll egyéb globális intézményekre, például a Hágai Nemzetközi Bíróságra!)

*****

Foglaljuk össze a refeudalizációval, illetve patrónus-kliens viszonyokkal kapcsolatos mondanivalót. Szalai Erzsébetnek teljesen igaza van, a globalizációval a tőke „láthatatlanná” válik, s nem tudnak vele szemben a munkásosztály kollektív szervezetei, a szakszerveetek fellépni. Nincs többé kollektív alku, nincs a proletariátusnak nemzetközi szolidaritása (olyan sok soha nem is volt), s ebben az értelemben a munkás kiszolgáltatottabb – Szalai fogalmi rendszerét használva –, inkább „szolgahelyzetben” van, mint korábban. Ugyanakkor a gazdasági hatalmat, politikai uralmat gyakorlókkal (a multinacionális vállalatok részvényeseivel, az ENSZ/EU tisztségviselőivel) szemben kapcsolata éppenséggel személytelenebb, vagyis kevésbé feudális, mint a „klasszikus tőkés viszonyok” között volt.

Néhány további provokatív megjegyzés elidegenedés és „közösségi” kapcsolatok ügyében.

Szalai Erzsébetnek valóban igaza van: a globalizációnak van közösségromboló hatása. Sokunk „transznacionális”, ma itt élünk, holnap ott, jövedelmünk után több országban fizetünk adót, s több országban szavazunk. Vannak barátaink s családtagjaink itt és ott, ingatlan-tulajdonunk is lehet egynél több országban. Tény, hogy ezzel a családi, rokoni, baráti kapcsolatok erodálódnak, Szalai Erzsébetnek ebben teljesen igaza van, de arról mintegy elfeledkezik, hogy ezzel párhuzamosan kialakulnak új, „transznacionális” közösségek. Nekem voltak (s bár néhányan meghaltak, azért még vannak is) barátaim Ausztráliában, Amerikában, Németországban, Angliában, Prágában legalább annyira, mint Magyarországon. Baráti közösségeink egyre inkább „szakmai” közösségek, hozzám közelebb áll egy ausztrál vagy akár kínai szociológus professzor, mint bármelyik szomszédom a Balzac utcában... Az emberi (és osztály-) határokat átszelik a szakmai identitások. Émile Durkheim *A társadalmi munkamegosztásról* második kiadásához írt, úgynevezett „Második előszóban” éppenséggel arról ír, hogy a korábbi helyi (városi, falusi, szomszédosági), nemzeti, etnikai, osztályközösségeket szakmai közösségek váltják fel az úgynevezett „organikus szolidaritásban”, s nemcsak értelmiségiekre vonatkozik, hanem más szakmai közösségekre is. Figyelemre méltó megjegyzés. S ez éppenséggel nem az elidegenedés jele, hanem a globalizáció emancipatorikus hatásának a következménye.

Megtanultuk egymás nyelvét, gyakran jobban beszélünk egymással a tanult nyelvvel szakmai kérdésekről, mint anyanyelvünkön. Az anyanyelv segít nekünk kommunikálni, egy viszonylag szűkebb közösségben a szakmai/világnézeti nyelv pedig kinyitja számunkra a glóbusz egészét.

De ugyanezt elmondhatom még a családról is. Hét unokám közül öt egy szót sem beszél magyarul. Ettől ez az öt kevésbé unokám? Szó sincs róla, mind egyformán közel/távol van hozzám/tőlem. Közelségünk vagy távolságunk nem fizikai, etnikai vagy nyelvi, hanem éppenséggel személyesen választott. Vagyis választásom emancipáltabb. S ez áll általában egyéb „közösségeimre is”. S még azt is hozzá kell tennem: attól, hogy transznacionálisabb vagyok, „közösségeim” vannak, vagyis mindazok, akikre számíthatok, ha szükségem van rájuk (természetesen a fizikai közelségre mint „közbejövő változóra” kontrollálva), nem érzem magamat „elidegenedettebbnek”, mint amilyenek lokálisabb gyökerű sorstársaim.

Szalai Erzsébettel egyébként abban is egyetérttek: baloldali nem egyszerűen az, aki a „szegények” pártját fogja. Baloldaliak, akik a vesztesek (a „gyengék” – az ő megfogalmazását használva) oldalán állnak. Ugyanakkor az „értelmiség útját” illetően számomra ebből még semmi sem következik. Az *értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvünk az én olvasatomban annyit állított, hogy az értelmiség mindig a maga oldalán áll, az értelmiséggel foglalkozó társadalomkutató dolga nem az, hogy az értelmiségnek ilyen vagy olyan „misz-

sziót” írjon elő. A kutatás feladata, hogy az értelmiség „küldetés szerepét” demisztifikálja. Mutassa ki, hogy az értelmiségnek, bármennyire nemes is a hivatástudata, mindig van önérdeke, s a társadalomkutatás elsőrendű – s empirikusan az egyetlen lehetséges – feladata ennek az önérdeknek az elemzése. Könyvünket ebből a szempontból gyakran félreértették, mintha a könyv a „kritikai értelmiség” egy programnyilatkozata lett volna. Erről, legalábbis ami engem illet, szó sem volt. Én azt gondoltam, hogy Nietzsche és Foucault nyomán mi az értelmiség önironikus, önreflexióját nyújtjuk. „*Knowledge/power*” – ez volt Foucault fő mondandója. Minden tudásaktus hatalmi aktus is egyben. Se organikus, se szabadon lebegő (altruisztikus) értelmiség nincs, a különböző nemes ideológiákkal az értelmiség önérdekeit igyekszik legitimálni, s más – mint racionális cselekvő – nem is tehet. Amikor a „*Nem hatalmat, hanem befolyást*” címmel rendezett konferencia zárszavának előadására felkértek, éppenséggel Steve Lukesot követve arról beszéltem, hogy a hatalom gyakorlásának három formája van: (1) döntéshozatal, (2) ágendameghatározás (miről szabad/helyes beszélni), s az (3) agenda moralizálása: mi az erkölcsileg helyes álláspont. Mondandóm lényege az volt: mindhárom értelmiségi tevékenység a hatalomgyakorlás valamiféle formája. Volt, akinek tetszett a zárszavam, volt, akinek nem. Egyik hallgatóm mondta: te nem *Az értelmiség útja* című könyv szerzője vagy? Hogy mondhatsz ilyen értelmiségellenes szöveget? Gondoltam, talán csak nem érti a könyvet. De azután ennek a zárszónak a szövege megjelent a *168 Órában*, s Konrád Gyuri leszidott: hogy mondhatsz ilyen értelmiségellenes szöveget? Ne bántsd az értelmiséget! Egyszóval a társszerzőm se ugyanúgy értette a szövegünket...

Ehhez csak annyit tudok hozzátenni: ami engem illet, a könyv „önkritika”; nem program, nem valamiféle útmutatás. Szalai Erzsébet olvasata szerint viszont „újszocialista” program, vagy liberális/neoliberális értelmiségprogram az értelmiség számára – ez Konrád Gyuri olvasata lenne. De annak, hogy a szerző mit is akart mondani, túl nagy jelentősége nincs. Ha egyszer valaki egy művet befejezett, a mű éli a maga életét. Nem a szerzők utólagos interpretációja az, ami számít, hanem az olvasók döntése.

Zárszóként: Szalai Erzsébet interpretációja – hogy az „igazi” értelmiség az „újszocializmus vihar-madara” –, bár alapvetően különbözik az én értelmiségfelfogásomtól, tiszteletre méltó, amíg nem feledkezünk meg arról, hogy az értelmiségi „élcsapatok”, melyek vagy „szocializmust”, vagy „kapitalizmust” „építettek”, menyire rémségért felelősek. Nekem jobban tetszik az az értelmiség, amely elemez, és nem utat mutat. Azt, hogy melyik utat kell választani, talán legjobb a polgárokra bízni. Ez az igazi defeudalizáció.